

ÖSZ SÁNDOR ELŐD

WITTENBERGBEN VÁSÁROLT
KÁLVIN-KÖTETEKRŐL –
KÍSÉRLET A PEREGRINÁCIÓ-KUTATÁS
TOVÁBBFEJLESZTÉSÉRE

ON CALVIN VOLUMES BOUGHT IN WITTENBERG. AN EXPERIMENT FOR IMPROVEMENT OF THE PEREGRINATION RESEARCH. This paper represents a further step towards the exploitation and extension of the current achievements related to the research of peregrination with the help of Book History. The main focus is on those volumes of John Calvin, which were bought by Hungarian or Transylvanian students in Wittenberg during the 16th century and in present they are being located in Transylvanian collections. Analyzing the dates of the acquisitions it is revealed that during the 1570's 32 volumes got to inland owners. This represents 15% of the records being available to our disposal, and one third of the volumes of John Calvin arriving in the 16th century. About 60% of the owners are Transylvanian Saxons. Their purchase of books reflects on the one hand the crypto-Calvinist-Melanchtonian intellectuality at the University of Wittenberg before 1575, and the theological disputes present at the church of the Transylvanian Saxons on the other.

1994 és 2016 között 23 kötet jelent meg a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című adattársorozatban. A kortárs hazai művelődéstörténet-írás egyik legnagyobb vállalkozása Szögi László, illetve a körülötte létrejött kutatócsoport munkáját dicséri. Külön értéke a sorozatnak, hogy a szerzők között olyanok is szerepelnek, akik nem tartoznak közvetlenül Szögi László „csapatához”, ám az illető területnek kétségtelenül ők a legavatottabb ismerői. (Gondolunk itt Gömöri Györgyre, Bozzay Rékára vagy Hegyi Ádámra.) A sorozatról Szabó András Péter közölt részletes, továbbgondolásra serkentő recenziót.¹ A kiadványoknak köszönhetően legalább 90 százalékos pontossággal ismerjük azon hazai diákok névsorát, akik valamelyik külföldi *universitason* tanultak. Az adattárak elsődleges forrásai az egyetemek beiratkozási anyakönyvei, ám számos kötetben már a más forrásokból adathozható peregrinusok is szerepelnek, lásd pl. Hegyi Ádám svájci adattárát.² Ezzel a Tonk Sándor *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* című kötetének megjelenésével (1979) kezdődő modern kori peregrináció-kutatás fontos szakaszának a végéhez értünk.

¹ SZABÓ András Péter, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban: Egy nélkülözhetetlen adattár „kora újkorász” szemmel*, *Történelmi Szemle*, 56(2014), 133–170.

² HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, 2003.

A peregrináció-kutatásnak tehát új utakat kell keresnie. A rendelkezésre álló adatmennyiség pedig kellően érdekes és értékes ahhoz, hogy rá alapozva újabb vizsgálódási pázsmákat nyissunk. Az egyik leglátványosabb és legátfogóbb ilyen irányú kutatás a Szegedi Egyetem *Inscriptiones Alborum Amicorum* kutatócsoportjához köthető. A folyamatosan frissülő elektronikus adatbázisban jelenleg 12272 bejegyzést találunk. Ezek nagy része külföldön tanuló *Hungarusokhoz* kapcsolódik.³ A kutatás másik iránya egyetlen egyetem bizonyos időszakban tanult hazai diákjait veszi górcső alá. A szerzők ilyenkor az egyetem levéltárának, illetve az egyetem vonzásában született nyomtatványoknak a segítségével próbálják minél alaposabban dokumentálni a tanulmányokat, de végigkísérik az egykori peregrinusok további pályáját is. Elsőként Heltai János a heidelbergi egyetem 1621 előtti magyar hallgatóit vette számba.⁴ Hasonló módszerrel dolgozta fel Szabó András a wittenbergi Magyar *Coetus* történetét és diákjainak biográfiáját.⁵

Újabb lehetséges kutatási irányt kínál a könyvtörténet. Az alapkérdés, hogy milyen könyveket vásároltak a hazai diákok külföldi tanulmányaik alatt. Ennek segítségével rekonstruálható az a „szellemi batyu,” amellyel hazatértek külföldről, és amely hozzájárult értelmiségivé, esetleg tudóssá formálódásukhoz. A *Kárpát-medence Kora újkori Könyvtárai* (KKK) sorozat köteteinek szerzői a könyvjegyzékek, illetve a vizsgált kötetek alapján megpróbálták rekonstruálni, hogy a vizsgált értelmiségiek mely szerzők munkáit szerezték be egyetemjárásuk alatt.

Szisztematikus, könyvtárak, területek vagy szerzők szerinti vizsgálat még nem történt. Jelen tanulmányban a *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*⁶ című kötetünk szerkesztése során megfogalmazott következtetéseket gondoljuk tovább, egyetlen csoportra, a Wittenbergben vásárolt Kálvin-kötetekre vonatkozóan.

A kutatásról

A Magyar Református Egyház Kálvin-emlékéveihez kapcsolódva 2009–2013 között katalógusba szedtük az Erdélyben (sőt tágabb értelemben Románia területén) őrzött, 1700 előtti Kálvin-kiadásokat. Összesen 37 gyűjteményben 358 nyomtatványt találunk 296 kötetben. A gyűjtemények között vannak patinás, országos hírű könyvtárak (nagyszombati Brukenthal Könyvtár, marosvásárhelyi Teleki Téka, gyulafehérvári Bat-

³ Részletesen lásd: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> (Letöltés: 2017. 03. 12.).

⁴ HELTAI János, *Adattár az 1595–1621 között a heidelbergi egyetemen tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1983, 243–347.; Uő., *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, 1994, (Humanizmus és Reformáció, 21)

⁵ SZABÓ András, *Coetus Hungaricus: Wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Kézirat, Budapest, 2017. A kéziratot a szerző jóvoltából használtam, köszönet érte.

⁶ ÓSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben, Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, 2014.

thyaneum – ez a három Kálvin-kiadásban „leggazdagabb” bibliotéka), de református parókiák csupán néhány régi könyvet tartalmazó tékái is (pl. Fogaras, Nagyszeben).

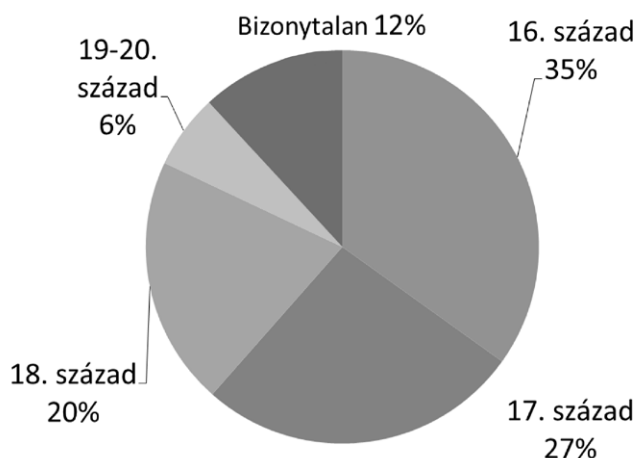
A kiadvány gerincét képező katalógus készítése során nemcsak a *possessor* bejegyzéseket közöltük, hanem megpróbáltuk azonosítani az egykori könyvtulajdonosokat. A kb. 900 *possessor* közül kb. 700 esetében ez sikerült is. Azonosítottunk tekintettünk valakit, ha életrajzának legalább egy, helyhez és évszámhoz kötődő momentumát (többnyire tanulmányi vagy szolgálati helyét) sikerült megtalálni.

A tulajdonosok azonosítása során külön kihívást jelentett a 16. századi német renezánsz kötések monogramot és évszámot tartalmazó *supralibros*ainak feloldása. Néhány *supralibros*-monogram és a kötetben szereplő tulajdonosbejegyzés megfelelése (Szege-di Gergely, Sarmasági Máté, Dereski János) megerősített abban, hogy a ma Erdélyben őrzött Kálvin-kiadások egy részének az első tulajdonosa is hazai értelmiségi volt. A *supralibros*ok monogramjainak feloldása során a megadott évben külföldön tanuló magyarok között kerestük az esetleges köttető tulajdonost. A monogramok feloldásakor Szabó Miklós és Tonk Sándor,⁷ valamint Szögi László⁸ peregrinus-adattárát, illetve a wittenbergi Magyar *Bursa matriculá*ját használtuk. Kísérleteink jó része sikeresnek bizonyult: a 296 kötet közül 116-nak a tábláján világosan kiolvasható *supralibros* szerepel. Ezek közül 92-nek a monogramjához sikerült hozzárendelni a wittenbergi, odera-frankfurti, tübingeni vagy heidelbergi egyetem egy-egy erdélyi vagy magyarországi diákját. Ők általában peregrinációjuk első esztendejében vásárolták a köteteket. A feloldásokat csupán akkor tekintettük bizonyosnak, ha valamilyen kéziratos bejegyzés megerősítette ezt. Ilyen bejegyzés híján feltételes feloldásainkat akkor tekintettük valószínűnek, ha a monogram „gazdájának” peregrináció utáni működési helye közel esett az időrendben következő *possessor* szolgálati helyéhez. Feltételezéseinket továbbá megerősítettnek véltük akkor is, ha más, erdélyi gyűjteményben található kötet tábláján is előfordult az illető *supralibros*.

A *possessor*ok azonosításának köszönhetően sikerült képet kapni arról is, hogy mely kötetek mikor kerültek Magyarországra vagy a *Hungarus* tulajdonos birtokába. Ennek alapján kijelenthetjük, hogy 97 kötet, azaz a 280 nem magyarországi kiadású *corpus* harmada már a 16. században bizonyíthatóan itthon volt. Ezt szemlélteti az alábbi grafikon.

⁷ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992.

⁸ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, 2011.

A wittenbergi beszerzésekről

A 16. században Magyarországra került 97 kötet többségét, 77 darabot Wittenbergben vásárolták. Három *corpus* Heidelbergben, kettőt-kettőt pedig Tübingenben és Oderafrankfurtban szereztek be. További 13 kötet első ismert gazdájáról tudjuk, hogy hazai, ám vagy nincsenek információink külföldi tanulmányairól, vagy minden kétséget kizáróan már Magyarországon szerezte be a kiadványt. Valószínűleg ezeket is valamelyik külföldi egyetemi városban vásárolták hazai peregrinusok, ám erről jelen pillanatban nem áll rendelkezésünkre információ. Lásd az alábbi grafikont:

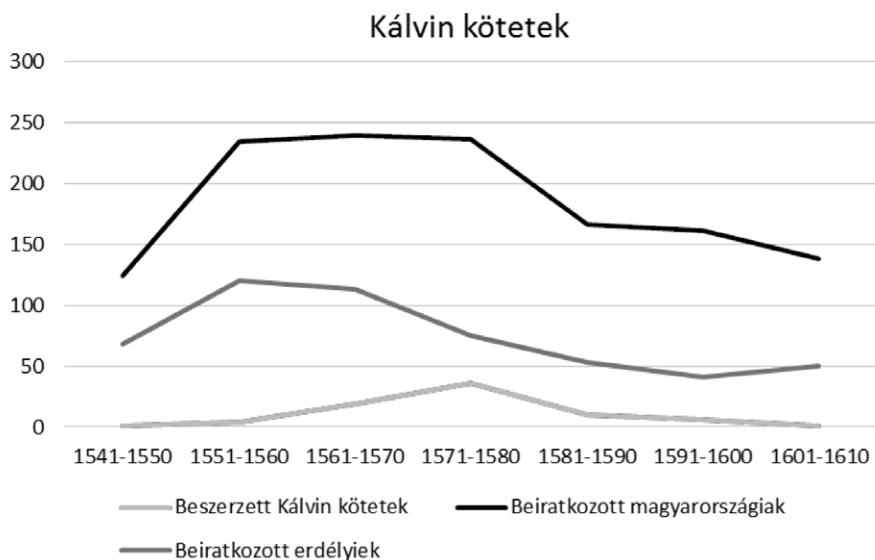

A *supralibros*okon szereplő évszámoknak köszönhetően a beszerzés időpontját is pontosan ismerjük, így hozzávetőlegesen azt is megállapíthatjuk, hogy mikor érkeztek hazánkba. Az alábbi grafikon a beszerzések időbeli alakulását szemlélteti évtizedenkénti bontásban. Jelzi, hogy a legtöbb Kálvin-kötetet a század 70-es éveiben vásárolták, szám szerint 36-ot. Ez a szám a feldolgozott emléktanyag nyolcadát, a 16. században beszerzett köteteknek csaknem a felét teszi ki. Mi az oka ennek a kiugrásnak?

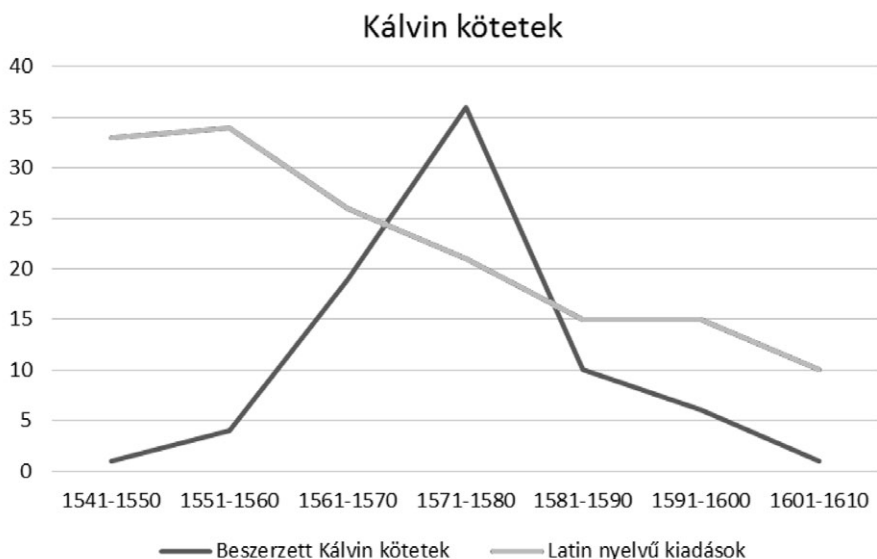

Ahhoz hogy világosabban lássunk, a fenti adatsort két összefüggésben kell megvizsgálnunk. Egyfelől a Wittenbergben beiratkozott *Hungarusok*, illetve erdélyiek létszámával kell összevetnünk. A magyarországi diákok számát Szögi László, az erdélyiekét Tonk Sándor adattára alapján határoztuk meg.⁹ Utóbbit nem tekintjük egészen pontosnak, hiszen az elmúlt évtizedekben számos wittenbergi magyar diákról derült ki, hogy – bár neve alapján tisztántúli vagy felső-magyarországi származású – Erdélyben lett lelkipásztor vagy tanító. A beszerzések száma is elsősorban a magyarországi diákok számával korrelál.

⁹ SZÖGI, *i. m.*, 249–318.; SZABÓ, TONK, *i. m.*, 371–380.

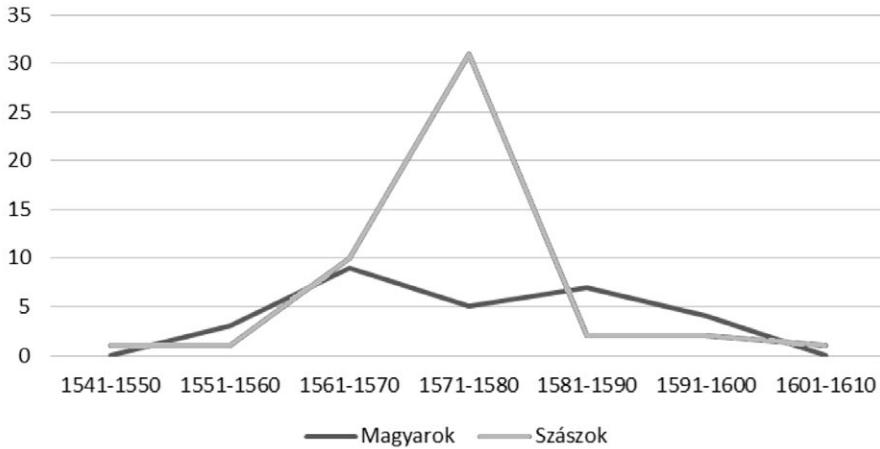

Adatsorunkat természetesen befolyásolta Kálvin művei megjelenésének a gyakorisága is, így ezt a viszonyrendszert is grafikonban illusztráljuk. A beszerzések számát nem az összes Kálvin-kiadáshoz, hanem kizárólag a latin nyelvűekhez viszonyítottuk, hiszen a hazai diákok kizárólag ezeket vásárolták, így felesleges lett volna a francia, angol, német, holland kiadványok szerepeltetése. A két adatsor nem korrelál egymással, csupán az utolsó harmaduk. A hungarus beszerzések száma akkor kezdett nőni, amikor a genfi nyomdászok egyre kevesebb Kálvin-művet jelentettek meg.

Hogy közelebb kerüljünk az adatsor értelmezéséhez, azt le kell bontanunk nemzetiségek szerint is. Eszerint 28 kötetet magyar, 48-at pedig német anyanyelvű diák vásárolt.

Anyanyelvi megoszlás

A magyar beszerzések görbéje meglehetősen egyenletes, nagyrészt igazodik a beiratkozások, illetve a kiadások görbéjéhez. Az 1555 utáni magyar könyvtulajdonosaink kivétel nélkül tagjai voltak a Magyar *Coetus*-nak, így a könyvbeszerzések számát a *Bursa* taglétszámával is érdemes összehasonlítani. A két grafikon csaknem párhuzamos, így ennek a körnek a Kálvin-beszerzéseit a wittenbergi jelenléttel arányosnak tekinthetjük.

Az erdélyi szászok 1571 és 1580 közötti nagyszámú könyvbeszerzését viszont nem magyarázza sem a diáklétszám, sem a kötetmegjelenések. A nagy szám lehetőséget adott arra, hogy az évtizeden belül is vizsgálódjunk. Kiderült, hogy a 32 kötetből 25-öt 1571 és 1575 között vásároltak, és ez talán méginkább kiugró szám.

Véleményünk szerint ennek a jelenségnek két oka lehet. Az egyik a wittenbergi egyetem teológiai profilja, a másik az elindító hazai közeg volt.

Az 1570-es évek első felében Wittenbergben több, ún. melanchthoniánus, filippista vagy kriptokálvinista professzor tanított: Georg Major (1552–1574), Heinrich Moller (1560–1574), ifj. Kaspar Cruciger (1561–1574) és Christoph Pezel (1569–1574). Melanchthon után talán nekik köszönhetjük, hogy a felekezeti képződés időszakának derekán, az 1560-as években a magyar felső-magyarországi, tiszántúli és erdélyi magyar egyház a kálvini úrvacsora- és (részben) egyháztan irányába mozdult el. A professzorokat 1574-ben a *Formula Concordiae* aláírására kényszerítették, miután ezt nem tették meg, sokukat bebörtönözték, másokat száműztek Szászországból. Helyüket a lutheránus ortodoxia képviselői foglalták el.¹⁰ Valószínűleg a tanári kar teológiai érdeklődése jóval erőteljesebb hatást gyakorolt a szászokra, mint a magyarokra, és ezt a könyvbeszerzések is markánsan tükrözik.

A nagyszámú Kálvin-beszerzés másik oka a hazai teológiai közeg lehetett. Az 1560-as évektől már az erdélyi szász superintendencián belül is megindult a vita a lutheránus ortodoxia és helvét tanok hívei között. A vita elsősorban az úrvacsoratan kapcsán éleződött ki. 1572-ben az ortodox Lukas Unglert választották püspökké. Megválasztása döntő lépés az erdélyi felekezeti képződés szempontjából, hiszen gyakorlatilag eldőlt, hogy nem lépnek tovább a helvét úrvacsoratan felé. Hosszúra nyúlt püspöki szolgálata (1572–1600) alatt igyekezett likvidálni mind az ún. kriptokálvinista, mind az antitrinitarizmushoz húzó lelkészcsoportokat.¹¹ Az előbbi csoportnak a magját éppen a fent említett időszak Wittenbergben tanult lelképásztorai alkothatták. A peregrinálni induló diákok teológiai érdeklődését is valószínűleg felcsigázták az itthon zajló viták, és ezt a egyetemi tanulmányaik alatti könyvbeszerzéseik is tükrözik.

Néhány könyvbeszerzésről

A továbbiakban néhány érdekes wittenbergi könyvbeszerzésről szólunk. A 77 kérdéses kötet részletes bemutatása szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, így csak a legjellemzőbbekről fogunk szólni kicsit többet és kicsit másként, amint a *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*-ban tettük.

A ma rendelkezésre álló emléktanyag legrégebb és legkorábban beszerzett darabja ma a gyulafehérvári Batthyaneumban található (jelzete E2 III 16). Az Intitúció 1543-as

¹⁰ Armin KOHNLE, Beate KUSCHE, *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg: 1502 bis 1815/17*, Leipzig, 2016, 236–246.

¹¹ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, 1977, 57–100.

kiadását¹² Joachim Vadianus és Joannes Ludovicus Vives műveivel kötötték egybe.¹³ A fatáblás, préselt bőrkötésen a C A S / 1543 *supralibros* látható. A monogram utólagos, az eredeti három betű csak nagyon nehezen olvasható, talán C H C. A kötet metszésére a következő szöveget írták: *Instit: Caluinj / Vadianus. / Lud: Vives de Veritate / Vol. Cathed. Saxo. Colos. D.* A kötet szerkesztésekor a feliratot nem tudtuk feloldani, így magyarázat nélkül közöltük.¹⁴ Azóta kiderült, hogy a felirat a kolozsvári plébánia könyvtárának a *possessor* bejegyzése, amely arra utal, hogy a szász prédikátorok használták. Bíró Gyöngyi és Sas Péter szerint ez a tulajdonosjegy a 16. század 50-es éveire jellemző, így a legkorábban Erdélybe került Kálvin-kiadással van dolgunk.¹⁵

Ebben az esetben sokkal izgalmasabb a *supralibros* feloldása. Az 1543-as kötető most már jó eséllyel lehet hazai: A felülírt monogram első betűje minden kétséget kizárólag C, a másik kettőnek (H, C) az olvasata bizonytalan. Olyan *Hungarust* kell tehát keresnünk, aki 1543-ban Wittenbergben tartózkodott. Három lehetséges megoldás van: Conradus Henckel Leutschoviensis (ss. 1540. nov. 23.), Casparus Biai Pastoris (ss. 1542. aug.), Casparus Heltensis Transylvanus (ss. 1543. febr. 17.).¹⁶ Konrad Henckel, a humanista Johann Heckel unokaöccse, 1545-től Lőcsén volt rektor, majd 1554 és 1556 között Kassán prédikátor. Biai P. Gáspárról az egyetlen adat, hogy 1544-ben Temesváron volt lelképásztor,¹⁷ *Dávid királyról...* című éneke 1554-ben Kolozsváron, az ún. Hofgreff-énekeskönyvben látott napvilágot (RMNY 108, RMK I 348). Heltai Gáspár pedig 1544-től 1555-ig Kolozsvár elsőpapja, majd 1555-től 1574-ben bekövetkezett haláláig a város német prédikátora volt. Hármuk közül egyedül Heltai állt bizonyíthatóan kapcsolatban a kolozsvári ekléziával, így feltételezhetjük, hogy ő volt a tulajdonos. Asztalos Miklós, illetve Bíró Gyöngyi a szász prédikátori könyvtár több kötetéről is bebizonyította, hogy Heltai Gáspár bibliotékájából kerültek oda.¹⁸ Amennyiben az eredeti *supralibros* C H C volt, lehetett a Casparus Heltensis Cibinensis rövidítése. A feloldás körül az egyetlen gond az, hogy Kolozsvár papja soha sem használta így a nevét, Wittenbergben is *Casparus Heltensis Transylvanus*ként iratkozott be.

Marad tehát egy tény: a 16. század 50-es éveiben a kolozsvári plébánia könyvtárban volt egy Kálvin-kötet. És ragaszthatunk mellé egy feltételezést: talán Heltai Gáspár hozta haza Wittenbergből.

¹² *Institutio Christianae Religionis*, Argentorati (Strasbourg), MDXLIII (1543), Vendelinus Rihelius.

¹³ Joachim VADIANUS, *Cons. Sangallensis Aphorismorum libri sex...*, [Zürich, 1536] – VD16 V 11. Joannes Ludovicus VIVES, *De veritate fidei Christianae ...*, Basel, [1544] – VD16 V 1945.

¹⁴ *Ősz, i. m.*, 215.

¹⁵ BÍRÓ Gyöngyi, *A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században* = Kolozsvár 1000 éve: A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, 2001, 116–117.

¹⁶ SZÖGLI, *i. m.*, 250–251.

¹⁷ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Protopográfiai rész: A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Budapest, 2014, I/1, 661, 163.

¹⁸ BÍRÓ, *i. m.*, 117.

Szót kell ejtenünk még azokról, akik Kálvin életében (1564 előtt) vásárolták meg műveinek kiadásait. 1559-ben Szegedi Gergelynek küldtek ajándékba – valószínűleg Wittenbergből – Ézsaiás és a kispapok könyveihez írott kommentár-kolligátumot. Az ajándékozó személye nem ismert, ugyanis a dedikáció nagy részét kivakarták, így az csak részben olvasható: *A. M. W. Venerabili dno. Gregorio Zegedino pastori fideli Debr[eceniensi]*.¹⁹ A szöveg elején található A. M. W. betűk talán *Andreas Magocsy Wittenbergae* rövidítése, és akkor a szöveg végét a *mittit* szóval kell kiegészítenünk. A sok kérdőjelet tartalmazó feltételezésünk kiindulópontja, hogy Szegedi Gergely anynyira jó kapcsolatban volt Mágócsy András nagybátyjával, Mágócsy Gáspárral, hogy élete utolsó éveiben az ő birtokára vonult vissza.²⁰ Az unokaöcs-örökös pedig 1559-60-ban Wittenbergben tartózkodott.²¹ Nem kizárt tehát, hogy ő ajándékozta meg a családdal kapcsolatban álló lekipásztort az újdonságnak számító (abban az évben megjelent) szakkönyvvel.

1560-ban Sarmasági Máté az újszövetségi levelek kommentárját szerezte be.²² Szatmári (Zakmarinus) Ferenc ugyancsak 1560-ban Mózes első könyvének és a Zsolnárok könyvének kommentárját vásárolta meg,²³ 1561-ben pedig Kálvin teológiai traktátusainak gyűjteményes kötetét, amelyet Erasmus újszövetségi jegyzeteivel kötöttek egybe.²⁴ Ő az első ismert könyvtulajdonos, akinek a birtokában két Kálvin-kötet volt. 1563-ban Károlyi Péter, későbbi tiszántúli püspök *Musculus Loci communes*-ével egybekötött Intitúciót vásárolt.²⁵

Virtuális gyűjteményünk legkorábbi szász könyvtulajdonosa Stephanus Hencius Dillendorphinus, későbbi nagyenyedi szász prédikátor, aki 1562-ben a páli levelek Evangéliumi Harmóniával egybekötött kommentárját vásárolta meg.²⁶ 1563-ban az

¹⁹ *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, MDLIX (1559) + *Praelectiones in Duodecim Prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, MDLIX (1559). Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenhtal Könyvtár, jelzete V III 611–612.

²⁰ Ósz Sándor Előd, *Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról* = „Kezembe vészem, olvasom, és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, 2015, 178–188.

²¹ SZÖGI, i. m., 268.

²² *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos, item in canonicas commentarii*, [Genevae], MDLVI (1556). Lelőhelye: a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete U 60497.

²³ *In primum Mosis librum commentarius*, Genevae, MDLIII (1554) + *In Librum Psalmorum commentarius*, Genevae, MDLVII (1557). Lelőhelye: Kolozsvári Római-katolikus Lyceum-könyvtár a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete C 53876–53874.

²⁴ Desiderius ERASMUS, *In Novum Testamentum annotationes...*, Basileae, 1555 + *Opuscula omnia in unum volumen collecta*, [Genevae, 1552] Lelőhelye: Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete: MvhelyTB Bf 109.

²⁵ *Institutio christiana religionis*, [Strasbourg], MDLXI (1561) + Wolfgang MUSCULUS, *Loci communes sacrae Theologiae...*, Basileae 1561. Lelőhelye: a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete U 58477.

²⁶ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*, Genevae, MDLX (1560) + *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos...*, Genevae, MDLVI (1556). Lelőhelye: a Medgyesi Evangélikus Egyházközség könyvtára, jelzete: 421.

ismert szász történetíró, Simeon Massa Béza hitvallásával egybekötött Intitúciót szerzett.²⁷ A későbbi kolozsvári unitárius prédikátor, medikus és diplomata, a berethalmi Bernhard Iacobinus (Jakobinus Bernát) 1563-ban Ézsaiás és Jeremiás próféta könyvéhez írott kommentár-kolligátumot,²⁸ 1565-ben pedig az ún. kispróféták könyve magyarázatának Rudolf Gwalther János-kommentárjával összefűzött *corpus*át köttette be Wittenbergben.²⁹

A továbbiakban azokról a könyvtulajdonosokról szólunk, akik két vagy több Kálvinkötetet szereztek be wittenbergi tartózkodásuk alatt. Hat ilyen erdélyi szász értelmiségiről tudunk. Kivétel nélkül mind az 1570-es években vásárolták ezeket a könyveket, egyikük ötöt, másik kettő hármat-hármat és hárman pedig kettőt-kettőt.

A berethalmi származású Franciscus Saliceus 1570-ben iratkozott be Wittenberg egyetemére, 1571–1572-ben öt Kálvin-kötetet szerzett be. 1571-ben Ézsaiás (1570) és Kispróféták (1569) könyvéhez írott kommentár-kolligátumot,³⁰ 1563-as Evangéliumi Harmóniát³¹ és 1564-ben megjelent, Apostolok Cselekedeteit magyarázó munkát³² vásárolt, 1572-ben pedig 1564-ben megjelent zsolnárkomentárt.³³ A páli levelek 1557-ben és a katolikus levelek 1554-ben megjelent magyarázata kolligátumának beszerzési idejét nem ismerjük.³⁴ Saliceus az a kora újkori erdélyi értelmiségi, aki – a kutatás jelenlegi állása szerint – a legtöbb Kálvin-kötetet birtokolta. Hazatérése után nem sokkal, 1573-ban elhunyt.³⁵ Könyvtára a maga korában meglehetősen nagynak számított, Gustav Gündisch 121 kötetet azonosított belőle. (Ebben a korban az átlagos lelkészi könyvtárak 50-100 kötet között mozogtak.) Ugyanazon szerző öt kötete egy 121 kötetes bibliotékában mindenképp figyelemre méltó.

²⁷ *Institutio Christianae religionis, in libros quatuor*, [Genevae], 1561, + Theodorus BEZA: *Confessio Christianae fidei...*, [Genevae], 1560. Lelőhelye: Kolozsvári Római-katolikus Lyceum-könyvtár a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete C 57791.

²⁸ *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, MDLIX (1559) + *Praelectiones in librum prophetiarum Jeremiae*, Genevae, [MDLXIII] 1563. Lelőhelye Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete: MvhelyTBBf 70.

²⁹ *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, MDLIX (1559) + Rudolph Gualther, *In Evangelium Iesu Christi secundum Ioannem homiliae CLXXX*, Tiguri 1565. Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár, jelzete V III 493.

³⁰ *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, MDLXX (1570) + *Praelectiones in Duodecim Prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, MDLXVII (1567). Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár, jelzete: V III 506–507.

³¹ *Harmonia ex tribus Evangelistis adiuncto seorsum Iohanne*, Genevae MDLXIII (1563). Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár, jelzete: V II 398.

³² *Commentarii integri in Acta Apostolorum*, Genevae, MDLXIV (1564). Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár, jelzete: V II 192.

³³ *In librum Psalmorum commentarius*, Genevae, MDLXIV (1564). Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár, jelzete: V I 2668.

³⁴ *In omnes Pauli epistolas atque etiam in Epistolam ad Hebraeos commentarii*, [Genevae], MDLVII (1557) + *Commentarii in epistolas canonicas*, Genevae, MDLIII (1554). Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár, jelzete: V III 875–876.

³⁵ SZABÓ, TONK, *i. m.*, 53. Gustav GÜNDISCH, *Die Bücherei des Hermannstädter Ratsherrn Johannes Bayer*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 13(1990), 23–34.

A szebeni származású Matthaëus Henz, 1599-ben meggyilkolt kereszényszigeti lelkipásztor³⁶ könyvtárából három Kálvinkommentár maradt ránk. Wittenbergi tanulmányai első évében, 1574-ben vásárolta a Kispróféták könyvéhez írott, 1567-es kiadású Kálvin-kommentárt.³⁷ 1575-ben Benedictus Aretius műveivel egybekötött 1564-es Józsué kommentárt³⁸ és ugyancsak 1564-ben megjelent zoltárkommentárt³⁹ szerzett.

A berethalmi Paul Pauli, későbbi brassói rektor és doborkai lelkipásztor⁴⁰ János-evangéliumának, és az Apostolok cselekedeteiről írott könyvnek magyarázatát,⁴¹ illetve az Institúció 1569-es kiadását⁴² egyaránt 1572-ben szerezte be. Szintén berethalmi az a Laurenzius Werner, aki szintén wittenbergi tanulmányainak első évében, 1575-ben⁴³ két írásmagyarázati munkát, a páli levelek magyarázatával (1556) egybekötött Evangéliumi Harmóniát (1560)⁴⁴ és 1564-es kiadású zoltárkommentárt vásárolt.⁴⁵

Érdekes módon, 1575 után is találunk két olyan szász peregrinust, aki több Kálvin-kötetet beszerzett: A brassói Peter Schirfer, későbbi kereszényszigeti lelkipásztor is három *corpust* mondhatott magáénak. 1578-ban Institúcióval,⁴⁶ 1579-ben az evangéliumok, az Apostolok cselekedetei és a páli levelek egybekötött magyarázatával,⁴⁷

³⁶ Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. Siebenbürgen*, Köln Weimar Wien, 1998, I, 71.

³⁷ *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, MDLXVII (1567). Lelőhelye: a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete U 59033.

³⁸ *In librum Iosue brevis commentarius. Addita sunt de eiusdem morbo et obitu*, Genevae, MDLXIII (1564) + Benedictus ARETIUS, *Isagoge ad lectionem epistolarum d. Pauli apostoli*, Lausannae, 1574 + Benedictus ARETIUS, *Isagoge in canonicas septem epistolas*, Lausannae, 1574. Lelőhelye: Segesvár Város Könyvtára, jelzete VIII 122.

³⁹ *In librum Psalmorum commentarius*, [Genevae], MDLXIV (1564). Lelőhelye: Segesvár Város Könyvtára, jelzete VIII 32.

⁴⁰ SZABÓ, TONK, *i. m.*, 213.

⁴¹ *Harmonia ex tribus Euangelistis adiuncto seorsum Iohanne*, Genevae, MDLXIII (1563) + *Commentarii integri in Acta Apostolorum*, Genevae, MDLXIV (1564). Lelőhelye: Román Nemzeti Könyvtár, Bukarest, jelzete XVI/III/40–41.

⁴² *Institutio christianaë religionis*, Genevae, MDLXIX (1569). Lelőhelye a Balázsfalva Görög Katolikus Érseki Könyvtár a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete B 13473.

⁴³ WAGNER, *i. m.*, 127.

⁴⁴ *Harmonia ex tribus Euangelistis composita adiuncto seorsum Iohanne*, Genevae, MDLX (1560) + *In omnes Pauli Apostoli Epistolas, atque etiam in Epistolam ad Hebraeos*, Genevae, LDLVI (1556). Lelőhelye: a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzete U 60498–60499 – 203., 248. tétel.

⁴⁵ *In librum Psalmorum commentarius*, [Genevae], MDLXIII (1564), Lelőhelye: Nagyszebeni Brukenhtal Könyvtár, jelzete: V II 476.

⁴⁶ *Institutio christianaë religionis*, editus per Francisco Colladon, Lausanne, MDLXXVI (1576). Lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, jelzete 101870.

⁴⁷ *Harmonia ex evangelistis tribus composita. In Ioannem evangelistam commentarius*, [Genevae], MDLXXII (1572) + *Commentarii integri in Acta Apostolorum*, Genevae MDLXXIII (1573) + *Commentarii in omnes Pauli Apostoli Epistolas*, Genevae, MDLXXII (1572) Lelőhelye: a Zilahi Református Kollégium könyvtára a zilahi Pedagógusok Háza kezelésében, jelzete: 4617.

1580-ban Kálvin *Tractatus theologici omnes*-ével gyarapította könyvtárát.⁴⁸ A beszercei Johannes Junior szintén wittenbergi beiratkozásának évében, 1577-ben⁴⁹ az Evangéliumi Harmóniával egybekötött Apostolok cselekedeteihez írott kommentárt⁵⁰ és Kálvin levélgyűjteményének 1576-os kiadását szerezte be.⁵¹

Sajnos a megnevezett lelkipásztorokról túl keveset tudunk ahhoz, hogy „kriptokálvinistáknak” nevezzük őket. A kötetekben fellelhető széljegyzetek sem árulnak el semmit erről.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az erdélyi és magyarországi értelmiségiek az itthon több évtizeden keresztül forgatott és kézzől kézre adott teológiai szakkönyveiket, így Kálvin műveit is elsősorban egyetemi tanulmányaik alatt szerezték be. Nem véletlen tehát, hogy a 16. században a legtöbb kötetet Wittenbergben vásárolták, hiszen ez volt a hazai diákok peregrinációjának fő célpontja. A genfi nyomdász és a Luther városában tanuló *Hungarus* diák között pedig a könyvkereskedők jelentették a kapcsolatot. Az ő kínálatukat elsősorban a kereslet határozta meg. Így fordult elő, hogy a kriptokálvinistákkal és filippistákkal való 1574–75-ös leszámolás után is lehetett náluk friss Kálvin-kiadványokat vásárolni.

Szintén meglepő eredmény, hogy a bemutatott 77 kötetnek az első, kötető tulajdonosa magyarországi volt, tehát nem az „antikvár könyvpiacról” szerezték be a teológiai szakirodalmat, hanem új, *crudá*ban levő nyomtatványokat vásároltak, többnyire 2-5 évvel megjelenésük után, de van példánk arra is, hogy a kiadás évében már be is kötötték a művet.

A szász és a magyar diákok könyvbeszerzései több eltérést mutatnak. Ennek oka az lehet, hogy a tiszántúli és a felső-magyarországi magyarjékú gyülekezetek viszonylag gyorsan, az 1560-as évek végére kialakították nemcsak egyházszerzetüket, hanem elkötelezték magukat a svájci teológia mellett. Ezzel szemben az erdélyi szászoknál ez a folyamat a 17. század elejéig húzódtott. Valószínűleg ezért ilyen rapszodikusak a könyvbeszerzéseik.

⁴⁸ *Tractatus theologici omnes. In libros Senecae De clementia commentarii*, Genevae, MLXXVI (1576). Lelőhelye: a Nagyszombati Református Egyházközség könyvtára, jelzete VII/56.

⁴⁹ SZABÓ, TONK, *i. m.*, 103.

⁵⁰ *Harmonia ex tribus Euangelistis adiuncto seorsum Iohanne*, [Genevae], MDLXIII (1563) + *Commentarii integri in Acta Apostolorum*, Genevae, MDLXIV (1564). Lelőhelye: a Román Nemzeti Levéltár Brassó megyei kirendeltsége, jelzete: II 1292.

⁵¹ *Epistolarum et responsorum editio secunda*, Lausanne, MDLXXVI (1576). Lelőhelye: marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: Bo 2140.